

KRZYSZTOF J. BARANOWSKI

Uppsala Universitet, Institutionen för lingvistik och filologi
Engelska parken – Humanistiskt centrum
Thunbergsvägen 3H, Uppsala, SWEDEN

ARAMEJSKIE SŁOWA I WYRAŻENIA W GRECE NOWEGO TESTAMENTU

ABSTRACT. Baranowski Krzysztof J., *Aramejskie słowa i wyrażenia w grece Nowego Testamentu* (Aramaic words and phrases in the Greek version of the New Testament).

In the New Testament, there are over thirty Aramaic words and phrases that are transcribed into Greek characters. Approximately half of them are personal and place names. Another half are individual words and four short phrases. This paper catalogues them and proposes Aramaic counterparts.

Keywords: Aramaic; New Testament Greek; Loanwords; Language Contact.

WPROWADZENIE

Nowy Testament odzwierciedla na wiele sposobów społeczeństwo i cywilizację, w których się narodził i został zredagowany. Językową rzeczywistość Judei i Galilei, obszaru działalności Jezusa, oddaje zwięźle i dobitnie *titulus* (napis na tabliczce informującej o winie) umieszczony przez Piłata na krzyżu¹: Ἐβραϊστί, Ῥωμαϊστί, Ἑλληνιστί (Jn 19,20). Interpretacja dwóch ostatnich terminów nie nastrocza problemów: zostały one napisane po grecku i po łacinie². Wątpliwości może budzić pierwsze określenie. Dosłownie zdaje się oznaczać język hebrajski, ale chodzić może także o język, jakim na co dzień mówiła ludność żydowska, czyli raczej aramejski³. Na taką interpretację wskazuje argument wewnętrzny

¹ Miał on być przechowywany i czczony w Jerozolimie jeszcze w IV w. n.e., jak to opisuje *Itinerarium Egeriae* 37.1,3. Vide Iwazskiewicz 1996: 211–212. Pomimo, że oczywiście sam *titulus* nie przetrwał, do dzisiaj są wystawiane relikwie uchodzące za ów bezcenny przedmiot. Co więcej, niektórzy badacze bronią ich autentyczności. Vide Cotton, Di Segni, Eck, Isaac, Kushnir-Stein, Misgav, Price, Roll, Yardeni 2010: 62.

² Część manuskryptów oraz Vulgata zawiera dłuższą lekcję Łk 23:38, która doprecyzowuje, że chodziło o pismo używane dla poszczególnych języków: *superscriptio inscripta super illum litteris graecis et latinis et hebraicis*.

³ Trudno powiedzieć, na ile autorzy Nowego Testamentu rozróżniali hebrajski i aramejski. Idąc za większością badaczy Nowego Testamentu, sądzę, że termin ten może odnosić się do obu

z samego tekstu: w podobny sposób łacina została zdefiniowana tutaj jako język Rzymian. Wydaje się, że językiem codziennym używanym przez większość ludności żydowskiej w czasach Jezusa był właśnie aramejski⁴. Na jego użycie wskazuje także Nowy Testament, który zawiera aramejskie imiona niektórych postaci, słowa oraz krótkie zdania w tym języku w greckiej transliteracji. Tych słów i wyrażeń dotyczy niniejszy artykuł. Składa się on z katalogu podzielonego na sekcje poświęcone imionom, słowom i wyrażeniom aramejskim oraz z uwag i wniosków ogólnych, które wyciągnąć można na podstawie tego katalogu⁵.

ARAMEJSKIE IMIONA WŁASNE I NAZWY MIEJSC

1. Ἀκελδαμάχ = אַכְלָדְמָחַ (Dz Ap 1, 19)⁶. Wyraz ten znaczy „Pole (w sensie odrębnej działki czy zagonu) Krwi”, jak to zresztą poprawnie objaśnia sam werset, w którym słowo to występuje. Na jego aramejski, a nie hebrajski charakter wskazuje bezsprzecznie pisownia ze znajdującą się w końcowej sylabie samogłoską alfa, która odpowiada statusowi emfaticznemu charakterystycznemu dla aramejskiego. Nieco trudniejsza do wyjaśnienia jest obecność spółgłoski χ na końcu wariantu przyjętego w tekście głównym. Ponieważ odpowiada ona niememu א, trudno ją wytłumaczyć na gruncie fonetycznym, chyba że jako swojego rodzaju pisarską nadgorliwość wynikającą z co najmniej elementarnej znajomości pisanego aramejskiego i próby oddania po grecku litery obecnej

języków. Nowa próba wykazania, że termin ten nigdy nie oznacza aramejskiego nie przekonuje, ponieważ tworzy wyszukane alternatywne interpretacje części słów powszechnie uważanych za transkrypcje z aramejskiego, albo stara się wykazać, że są to słowa hebrajskie zapożyczone z aramejskiego. Vide Buth, Pierce 2014: 66–109. Na ironię, autorzy ci nie zauważają, że ten termin Ἐβραϊστί nie jest zapożyczony z formy hebrajskiej (עִבְרִית), ale właśnie aramejskiej (אֲרַמֵּית), jak to już dawno spostrzegł Gesenius. Vide Cowley, Kautzsch 1910: 8.

⁴Temat języków używanych w Palestynie czasów Jezusa stanowi osobną dziedzinę badań. Ponieważ podanie tylko najważniejszych prac wymagałoby kilku stron, odsyłam wyłącznie do najlepszej, moim zdaniem, prezentacji tej kwestii w: Spolsky 2014: 35–62. Co do języka mówionego przez Jezusa: vide Eskhult, Eskhult 2013: 315–373. Według najnowszej pracy poświęconej tej kwestii, Jezus był dwujęzyczny i używał biegle aramejskiego i greki, oraz był obeznany w mniejszym stopniu z hebrajskim i łaciną. Vide Ong 2016. Odnośnie aramejskiego używanego w hellenistycznej Palestynie: vide Gzella 2015: 221–238.

⁵Mój katalog jest maksymalistyczny w sensie takim, że zawiera wszystkie słowa, które można objaśnić jako formy aramejskie z dużą dozą prawdopodobieństwa. Ich obecność w katalogu nie wyklucza istnienia alternatywnych interpretacji. Wpisuje się więc on w tradycję badawczą rozwiniętą przez Gustafa Dalmana i zebraną w listach słów aramejskich w Nowym Testamencie w: Koopmans 1962: 209–212 i Segert 1983: 519. Segert nie rekonstruuje słów aramejskich, które stoją za greckimi transkrypcjami.

⁶Słowa aramejskie można odszukać pod odpowiednimi hasłami w: Jastrow 1903; Sokoloff 2002a i Sokoloff 2000b. Grecki tekst Nowego Testamentu i jego warianty cytuję za: Aland, Aland, Karavidopoulos, Martini, Metzger 2004.

w aramejskiej grafii. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że pomimo swojej wyjątkowości, spółgłoskę χ spotyka się także w greckich transkrypcjach imienia Syracha ($\Sigma\rho\alpha\chi = \text{סרר}$) oraz Ἰωσήχ (Łk 3,26) odpowiadającemu prawdopodobnie imieniu יִוֹסֵי . Drugie imię nie zawiera końcowego κ , a mimo to pojawia się w nim spółgłoska χ – dlatego można przyznać rację Dalmanowi, że ta spółgłoska mogła być okazjonalnie dodana do słów semickich na gruncie greckim dla podkreślenia nieprzyjmowania przez nie końcówek fleksyjnych⁷. Jednak mała ilość podobnych przykładów nie pozwala na zaproponowanie pełnego wytłumaczenia. Niewątpliwie potrzeba nowych badań, które uwzględnią sposób wymowy χ w I w. n.e. Zresztą, manuskrypty Nowego Testamentu odnotowują zarówno wersję bez tej spółgłoski (Ἀχελδαμιά) jak i hiperpoprawną – z κ (Ἀκελδαμάκχ)⁸. Najciekawszy spośród wariantów wydaje się jednak Ἀκελδαιμιά z *Codex Bezae*. Pomija on χ , ale za to dodaje ι w środku wyrazu. Znowu trudno wytłumaczyć ten wariant z perspektywy fonetycznej. Sadzę, że pisownia z ι stanowi swego rodzaju grę fonetyczną lub aluzję do dwóch podobnych greckich słów, które mają sens w tym kontekście: $\alpha\tilde{\iota}\mu\alpha$ (krew) oraz $\delta\alpha\tilde{\iota}\mu\omega\nu$ (demon – słowo nawiązujące do faktu zakupu pola z pieniędzy przeznaczonych dla Judasza, który odegrał w śmierci Jezusa demoniczną rolę). W odniesieniu do „Pola Krwi” najistotniejsze są chyba jednak nie kwestie fonetyczne, ale sposób, w jaki tekst Dziejów Apostolskich informuje o tej nazwie. W połączeniu z aramejskim pochodzeniem słowa wskazuje ona, że językiem ludności Jerozolimy był właśnie aramejski; czytamy bowiem, że nazwa taka została nadana $\tau\eta\ \iota\delta\iota\alpha\ \delta\iota\alpha\lambda\epsilon\kappa\tau\omega\ \alpha\upsilon\tau\omega\nu$ „w ich własnym języku” (Dz 1, 19).

2. Imiona zaczynające się od Βαρ- (בַּר) = syn. Mimo iż imiona z בַּר „syn” mogą zawierać jako drugi człon imiona bóstw czy rzeczowniki pospolite (cechy, zjawiska itd.), w Nowym Testamencie drugim elementem tych imion jest zawsze inne imię własne, rzeczownik odnoszący się do członka rodziny lub profesji. Do takich należą: Βαραββᾶς (złoczyńca uwolniony zamiast Jezusa oraz nieznanymi bliżej chrześcijanin z Dz 15,22; drugi człon imienia można wywieść od aramejskiego słowa בַּרְבָּא „ojciec” lub skróconej wersji imienia Abraham), Βαραχίας (Mt 23,35; Łk 11,51; złożenie z imieniem hipokorystycznym, w którym pierwszym członem jest słowo בָּר „brat” lub בְּרַחֵם „mój brat”), Βαρθολομαῖος (jeden z apostołów; jeśli drugą część imienia powiązać z rdzeniem aramejskim בָּר.ל.ת „pozostawiać bruzdy”, to całe imię oznacza „syn oracza”; inne możliwości to „syn bliźniaka”, jeśli drugi element to בְּרַחֵם lub בְּרַחֵם oraz „syn Ptolemeusza”, jeśli owo imię zawiera semicką adaptację tego greckiego imienia jako בְּרַחֵם)⁹,

⁷Dalman 1905: 202.

⁸Warianty z końcową spółgłoską (κ lub χ) są typowe dla wczesnych uncjałów greckich. Występują także w *Vetus Latina*, Wulgacie oraz w koptyjskich przekładach w dialektach saidzkim i bohairskim. Vide Metzger 2000: 248.

⁹Tę interpretację uprawdopodobnia praktyka nadawania imion zawierających odniesienia do władców przez hellenistycznych Żydów w Egipcie. Vide Winnicki 2009: 254.

Βαριησοῦς („syn Jezusa”, fałszywy prorok z Dz 13,6), Βαριωνᾶ lub Βαριωνᾶς (patronimikon Szymona Piotra, „syn Jony”, czyli Jonasza - יוֹנָה), Βαρναβᾶς (imię nadane towarzysowi św. Pawła, oznacza „syn proroka – אֲבִיבֶן”; znaczenie imienia podano w *Dziejach Apostolskich* (4,36): „syn zachęty, pocieszenia”, uwypuklając w ten sposób jedną z funkcji proroka), Βαρσαββᾶς (partonimikon Józefa w Dz 1,13 i Judy w Dz 15,22 oznaczający „syna przodka - אֲבִיבֶן”), Βαρτιμαῖος (niewidomy z Mk 10,46, jak tłumaczy tenże werset „syn Tymeusza”).

Objaśnienie znaczenia kilku wspomnianych imion o wyraźnie aramejskim brzmieniu (dzięki początkowemu Βαρ-) pozwala na sformułowanie paru ciekawych spostrzeżeń. Nadawanie aramejsko brzmiących imion przez populację żydowską sugeruje, że używała ona powszechnie języka aramejskiego. Fakt, że w kilku wypadkach autorzy Nowego Testamentu podali znaczenie imienia pokazuje, że sami mieli przynajmniej rudymetarną znajomość jakiegoś języka semickiego lub jego elementów oraz świadomość, że adresaci ich dzieł nie mają takiej wiedzy i dlatego potrzebne są wyjaśnienia. Połączenie zaś elementu aramejskiego i greckiego imienia w przypadku Bartymeusza i prawdopodobnie Bartłomieja wpisuje się doskonale w hellenistyczny kontekst epoki i kontaktu pomiędzy tymi językami w ówczesnej Palestynie.

3. Βεελζεβούλ = בְּעֵל זְבוּל. To określenie księcia demonów jest bardzo ciekawe z punktu widzenia historii religii w Syro-Palestynie oraz żydowskich technik hermeneutycznych sięgających korzeniami już Biblii Hebrajskiej. Jego pierwszy człon to imię jednego z głównych bóstw - Baala (historycznie epitet oznaczający „pan”). Drugi natomiast to tytuł odnoszący się do bogów i znany z ugaryckiego oraz pojedynczych poświadczeń fenickich, interpretowany najczęściej jako „książę”¹⁰. W *Drugiej Księdze Królewskiej* (Krl 1,2–16) oraz niektórych wersjach i manuskryptach Nowego Testamentu pojawia się on jako בְּעֵל זְבוּב, bóstwo czczone przez Filistynów w Ekronie. Zniekształcenie pierwotnego epitetu ma oczywiście charakter polemiczny, ponieważ dzięki niemu pogańskie – z perspektywy biblijnej – bóstwo staje się „panem muchy”¹¹. Wersja z λ w wygłosie może oznaczać nie tyle władcę czy pana jakiegoś świętego miejsca (jak to mogą sugerować niektóre hebrajskie i aramejskie wyrazy pokrewne), ile „pana odchodów” jako pogardliwe odniesienie do władcy demonów. Wydaje mi się, że zastosowanie takiej gry słów jest prawdopodobne w kontekście Nowego Testamentu.

4. Sadzawka Betsaida: trzy główne warianty tekstowe jej nazwy to Βηθζαθα, Βηθεσδα oraz Βηθσαιδα. Warianty te pozwalają na rekonstrukcję oryginalnej nazwy jako בֵּית הַחֶסֶד „dom łaski”, jak i בֵּית הַיַּלְבֵּן, czyli „dom oliwki” oraz בֵּית הַצִּדְקָה – „dom polowania/dziczyzny”¹². Biorąc pod uwagę sławę, jaką cieszyło się

¹⁰Herrmann 1999: 154–156.

¹¹Cogan, Tadmor 1988: 25.

¹²Odnosnie innych, mniej prawdopodobnych sugestii oraz krytyki wszystkich propozycji: vide Buth, Pierce 2014: 100–104.

to miejsce, pierwsza rekonstrukcja wydaje się najbardziej prawdopodobna¹³. Na aramejski charakter tej nazwy wskazuje końcowa samogłoska α, która odpowiada statusowi emfaticznemu. Tekst Ewangelii Jana 5,2 określa ten termin jako Ἐβραϊστί. Z kolei dowodzi to, że niekoniecznie należy go rozumieć jako odniesienie do hebrajskiego, ale po prostu do semickiego języka miejscowej ludności.

5. Βοανηργές (Mk 3,17). Przydomek dany przez Jezusa apostołom Janowi i Jakubowi może odpowiadać formie בְּנֵי רִגְוִי „synowie zamieszania” lub בְּנֵי רִגְוִי „synowie gniewu”¹⁴. Wyjaśnienie tego przydomku przez ewangelistę jako „synowie grzmotu” potwierdza, że pierwszym członem jest słowo „synowie”, ale nie odpowiada terminowi semickiemu w drugim członie, ponieważ rdzeń słowa „grzmot” to ג.ע.ר.

6. Γαββαθᾶ (J 19,13). Jednoznaczne wskazanie semickiego terminu miejsca, w którym Piłat sądził Jezusa jest raczej niemożliwe. Wydaje się, że najbardziej prawdopodobna jest jakaś aramejska wersja hebrajskiego słowa גַּבְתָּה „łysina”, które w hebrajskim misznaickim może określać puste miejsce pozbawione wegetacji¹⁵, co z kolei odpowiadałoby mniej więcej greckiemu opisowi tego miejsca jako „wyłożonego kamieniem”. Można także zinterpretować ten wyraz jako transkrypcję liczby mnogiej słowa גְּבֻרָה „wzgórze” czyli גְּבֻרָה¹⁶. W końcu, można je także połączyć z innym rdzeniem oznaczającym „wzgórze”, גבע, który być może jest użyty w nazwie miejscowości Gabat-Saul, wzmiankowanej przez Józefa Flawiusza w *Wojnie żydowskiej* a położonej według niego nieopodal Jerozolimy¹⁷.

7. Γεθσημανί (Mt 26,36; Mk 14,32). Miejsce spotkań Jezusa z uczniami nazywało się prawdopodobnie גְּתֵי שֶׁמֶן „łocznia oliwy” lub ewentualnie גְּתֵי שֶׁמֶן „dolina oliwy”. Wyjaśnienie etymologiczne tej nazwy współgra z położeniem tego miejsca w obrębie Góry Oliwnej, wspomnianej w Ewangelii św. Łukasza (19,29.37).

8. Γολγοθᾶ (Mt 27,33; Mk 15,22). Nazwa ta pochodzi od słowa גְּלְגֻלְתָּה „czaszka”. Znaczenie to jest znane autorom ewangelii, którzy objaśniają nazwę „Golgota” jako Κρανίου Τόπος „Miejsce Czaszki”.

9. Θωμᾶς = תְּוִמָּה „bliźniak”. Znaczenie tego imienia jest podane w J 11,16. Sformułowanie tam obecne pozwala przypuszczać, że apostoł używał greckiego

¹³ Wariant Βηθσαιδα powstał prawdopodobnie jako harmonizacja pod wpływem nazwy takiego miasta wspomnianego w Mt 11,21, a znajdującego się w Galilei. W galilejskiej, bowiem, a nie jerozolimskiej scenarii łatwiej wyobrazić sobie miejsce nazwane „domem polowania/dziczyny”.

¹⁴ Podany przez św. Marka w tej greckiej formie przydomek może także stanowić grę fonetyczno-słowną w obrębie greki poprzez skojarzenie ze słowami βοᾶω „krzyczeć” lub βοή „krzyk” i ἐργάζομαι „robić”.

¹⁵ Even-Shoshan 2003: 227.

¹⁶ Inne propozycje oraz trudności, jakie ze sobą niosą poszczególne interpretacje są dobrze przedstawione w: Buth, Pierce 2014:104–107.

¹⁷ Księga V, rozdział 2,1. Vide Radożycki 2001: 311.

odpowiednika tego imienia (Δίδυμος) w środowisku Żydów i chrześcijan hellenistycznych¹⁸.

10. Κηφᾶς = כִּפָּי „skała”. Przydomek nadany przez Jezusa Szymonowi zachowuje doskonale brzmienie aramejskiego oryginału i jednocześnie greczyzuje je poprzez dodanie na końcu ζ. Ostatecznie to grecka wersja tego imienia, podana jako wyjaśnienie aramejskiego oryginału imiona Szymona w J 1,42, stała się najbardziej znanym imieniem tego apostoła¹⁹.

11. Μάρθα = מרת. Grecka transkrypcja aramejskiego imienia, które oznacza „pani, właścicielka”. Ewangeliczna Marta była siostrą Marii i Łazarza z Betanii, a wspomniana jest w Ewangeliach według św. Łukasza i św. Jana.

12. Μεσσίας = משיח „namaszczone”. Na aramejski, nie hebrajski charakter tego tytułu Jezusa wskazuje schemat spółgłoskowy oraz końcowe α, które odpowiadają aramejskiemu imiesłowowi biernemu i statusowi emfaticznemu. Ewangelia według św. Jana dwa razy (1,41 oraz 4,25) podaje grecki odpowiednik tego tytułu jako Χριστός, czyli „Pomazaniec”.

13. Σάφιρα = ספירא (Dz 5,1). Safira, żona Ananiasza. Jej imię oznacza „dobra, piękna”.

14. Ταβιθά = תביתא (Dz 9,36.40). Tabita, chrześcijanka z Jaffy. Jej imię jest żeńską formą aramejskiego słowa „gazela”.

SŁOWA ARAMEJSKIE

15. Αββᾶ = אבא „ojciec” (Mc 14,36; Rz 8,15; Gal 4,6). Obecność tego zapożyczenia w słownictwie Nowego Testamentu wynika nie tylko liturgicznego czy modlitewnego kontekstu, lecz także z silnego nacechowania ładunkiem emocjonalnym i znaczeniem teologicznym: chrześcijanie nazywają Boga tak, jak Go – za pomocą tego samego słowa – nazywał Jego Syn.

16. Κορβανᾶς (Mt 27,6). Forma aramejskiego słowa קרבנא „ofiara świątynna”, które w kontekście ewangelicznym oznacza zbiór owych ofiar, czyli skarbiec świątynny²⁰. Na aramejski oryginał wskazuje samogłoska α w ostatniej sylabie greckiego terminu, odpowiadająca statusowi emfaticznemu. Mk

¹⁸ Praktyka jest znana z hellenistycznego Egiptu, gdzie Żydzi używali aramejskich imion w swoim środowisku, a w kontaktach z innymi grupami etnicznymi sięgali po imiona greckie, które często brzmiały podobnie do ich imion semickich lub miały podobne znaczenie. Vide Winnicki 2007: 253–254 i Modrzejewski 2000: 102–107. Do najnowszego studium tego tematu (Coussement 2016) nie miałem dostępu.

¹⁹ Odnosnie tego słowa: vide Finley 2006: 133–151.

²⁰ Słowo קרבן jest poświadczony w aramejskim palestyńskim. Vide Fitzmyer, Harrington 2000: 50–51; 168–169; 176–177. Niestety ja nie czuję, aby słowo קרבן miało w inskrypcjach na ossuariach konotację tabu, o której pisze Fitzmyer (1979: 11).

7,11 używa hebrajskiego odpowiednika tego samego terminu (κορβαῖν = קֶרְבָּיִן) i tłumaczy go jako δῶρον „dar».

17. Μαμωνᾶς (Mt 6,24; Łk 16,9.11.13). Grecka transkrypcja aramejskiego מְמֻנָּא „nagromadzenie, bogactwo”²¹.

18. Πάσχα = אֶפְסֹחָא lub אֶפְסֹחָא „Pascha” (np. Mt 26:2, Mk 14:1, J 13:1, 1 Kor 5:7, Hbr 11,28), główne święto żydowskie upamiętniające wyjście z Egiptu. W Nowym Testamencie słowo to zostaje użyte w odniesieniu do Jezusa jako baranka paschalnego. Zostało ono zapożyczzone w aramejsko brzmiącej formie już przez Septuagintę²².

19. Ῥαββουσί (warianty poświadczone w manuskryptach: ῥαββουσί, ῥαββονί, ῥαββονεί, ῥαββονί) = רַבּוּנִי (Mk 10:51, J 20:16). Nie jest to, jak sugeruje Popowski, hiperboliczna forma częściej pojawiającego się w Ewangeliach hebrajskiego tytułu ῥαββί²³, lecz jego aramejski odpowiednik zbudowany z tego samego rdzenia ר.ב.ר z dodaniem formantu -ōn, poświadczonego z pierwotną samogłoską przez niektóre warianty w tekście greckim²⁴. Etymologicznie termin ten oznacza „mój wielki”, a używany był w znaczeniu „pan” oraz jako tytuł, za pomocą którego zwracano się do poważanych znawców Biblii i prawa żydowskiego. To ostatnie użycie tłumaczy jego przekład jako διδάσκαλε „nauczycielu” w J 20,16.

20. Ῥακά = רַקָּא / רַקָּא (Mt 5,22). Inwektywa wyrażająca pogardę, dobrze udokumentowana w Talmudzie. Pochodzi od rdzenia oznaczającego „pusty”, a używana była w sensie „nienadający się do niczego, tępy”.

21. Σίκερα = סִיקְרָא (Łk 1,15). Napój alkoholowy w rodzaju piwa. Na aramejskie pochodzenie słowa wskazuje końcowa α, która nie występowałaby jeśli słowo to byłoby transkrypcją hebrajskiego (סִיקְרָא), co sugerują słowniki Abramowiczówny i Popowskiego²⁵. Święty Łukasz zapożycza je prawdopodobnie z Kpł 10,9 w wersji Septuaginty, gdzie znajdują się przepisy odnośnie naziratu, do których czyni aluzję pisząc o życiu i powołaniu św. Jana Chrzciciela. Co ciekawe, także w Septuagincie (mimo iż zasadniczo jest to przekład z hebrajskiego), użyte jest słowo σίκερα w aramejsko brzmiącej formie. Zdaje się więc,

²¹ Słowo מְמֻנָּא jest znane nie tylko z aramejskiego, ale także punickiego poświadczonego przez św. Augustyna, hebrajskiego z Qumran i z hebrajskiego tekstu księgi Syracha. Dlatego to Fitzmyer (1979: 11–12) woli mówić o ogólnie semickich rodowodzie słowa μαμωνᾶς w Ewangeliach, a nie jego specyficznie aramejskim charakterze. Jednak, przyjmując taką interpretację, końcowe α pozostaje bez wyjaśnienia.

²² Eynikel, Hausie, Lust 1996: 361.

²³ Popowski 1995: 543.

²⁴ Dalman 1905: 176. W hebrajskim i aramejskim słowo רַבּוּן jest poświadczone zarówno z samogłoską /a/ jak i /i/ w pierwszej sylabie. Wybór samogłoski nie odzwierciedla języka ale dialektu obu języków, odpowiednio zachodnie i wschodnie. Vide Buth, Pierce 2014: 100.

²⁵ Vide Abramowiczówna 1958–1965: 4.49 i Popowski 1995: 554. Słownik do Septuaginty (Eynikel, Hausie, Lust 1996: 425) jest bardziej powściągliwy i klasyfikuje to słowo ogólnie jako zapożyczenie semickie.

że musiało ono funkcjonować w takiej postaci pośród Żydów hellenistycznych. Gdyby tak nie było, w Septuagincie znalazłaby się prawdopodobnie transkrypcja słowa hebrajskiego.

22. Ὁσαννᾶ (Mt 21,9.15; Mk 11,9.10; J 12,13). Grecka transkrypcja bardziej odpowiada aramejskiemu ܘܫܢܢܐ niż paradymatycznemu hebrajskiemu ܘܫܢܢܐ²⁶. Ten imperatyw „zbaw!” stał się wykrzyknieniem nie tylko wyrażającym błaganie o pomoc, ale także uwielbienie.

ZDANIA ARAMEJSKIE

23. Krzyk Jezusa na Krzyżu. Umierający na Krzyżu Jezus modli się słowami Psalmu 22,2, które Ewangelie według śś. Mateusza i Marka cytują w transkrypcji tekstu semickiego. W ustaleniu oryginału semickiego – któremu odpowiadałby tekst ewangeliczny – problemy stwarzają warianty pojawiające się w tradycji rękopiśmiennej. Wydaje się, że pierwotnie słowa te mogły być znane w brzmieniu aramejskim, ale być może już w tradycji ustnej, a na pewno rękopiśmiennej, przeszły harmonizacje i były upodobniane przez kopistów do hebrajskiego tekstu Biblii. Wezwanie „mój Boże, mój Boże” pojawia się w dwóch wariantach: ܗܠܝ ܗܠܝ oraz ܗܠܘܝ ܗܠܘܝ. Pierwszy z nich najczęściej pojawia się w tradycji rękopiśmiennej Ewangelii św. Mateusza i odpowiada formie hebrajskiej ܗܠܝ ܗܠܝ, drugi natomiast w Ewangelii św. Marka i jest bliższy aramejskiemu ܗܠܘܝ ܗܠܘܝ²⁷. Następne słowo, partykuła pytajna, występuje w trzech wariantach: ܠܘܡܐ, ܠܘܡܐ, i ܠܘܡܐ²⁸. O ile ostatni wariant wydaje się wtórny, to wybór pomiędzy pierwszymi dwoma jest trudny. Odzwierciadla to fakt, że do lat sześćdziesiątych dwudziestego wieku edycje krytyczne i komentatorzy opowiadali się za wariantem ܠܘܡܐ, a od tego czasu preferowany jest dla obu Ewangelii wariant ܠܘܡܐ. Warianty te odpowiadają formom przyjmowanym jako paradymatyczne w hebrajskim (ܗܠܘܝ) i aramejskim (ܘܫܢܢܐ), chociaż nie można wykluczyć, że także w aramejskim

²⁶ Forma bez /i/, ܘܫܢܢܐ, występuje dwa razy w Biblii Hebrajskiej (Jer 31,7 i Ps 86,2), podczas gdy forma z /i/ pojawia się dziesięć razy. Jest ona także jedyną formą używaną z zaimkami sufiksalnymi, co dodatkowo wskazuje na jej paradymatyczny status w starożytnym hebrajskim. Buth (2014: 407–409) stara się dowieść, że forma ܘܫܢܢܐ była typowa dla języka potocznego.

²⁷ Obie ewangelie (Mt 27,47; Mk 15,35) podają, że tłum zgromadzony pod krzyżem Jezusa rozumie Jego słowa jako wezwanie skierowane do proroka Eliasza. Na tej podstawie można zasugerować, że pierwsze słowo Jezus wymówił w wersji hebrajskiej, ponieważ taka wymowa byłaby bliższa skróconej formie imienia Eliasza.

²⁸ Podstawowym znaczeniem tego słowa jest „dlaczego”, ale biorąc pod uwagę jego etymologię, być może lepiej go przełożyć jako „po co”. Ten drugi przekład może lepiej oddawać interpretację terminu semickiego, którą zdaje się sugerować grecki przekład św. Marka εις τί ἐγκατέλιπές με; (Mk 15,34). Należy bowiem rozważyć, czy zgodnie z użyciem εις τί przez tę Ewangelię, pytanie to oznaczało „w jakim celu mnie opuściłeś?” a nie „dlaczego mnie opuściłeś?” Vide Mazzucco 2006: 205–216. Odnośnie szczegółów słów Jezusa na krzyżu: vide także Buth 2014: 395–421.

pierwsza sylaba była wymawiana z samogłoską /a/²⁹. Czasownik w pytaniu Jezusa na krzyżu występuje w dwóch głównych wariantach jako σαβαθθανι i ζαφθανι. Pierwsza lekcja odpowiada aramejskiemu ܨܒܩܬܐ, a druga hebrajskiemu ܨܒܩܬܐ, z elizją pierwszej sylaby zawierającej spółgłoskę gardłową. Wybór pierwszej lekcji w wydaniach krytycznych wynika ze zrozumienia tej drugiej jako harmonizacji tekstu greckiego z tekstem hebrajskim. *Codex Bezae* zawiera nawet lekcję, która prawie doskonale odpowiada tekstowi hebrajskiemu: ηλι ηλι λαμα ζαφθανι.

24. Ταλιθά κοῦμ = קוּם אַתָּה (Mk 5,41). Zdanie to znaczy „dziewczynko, wstań!”, ale przekład w Ewangelii dodaje jeszcze „mówię ci” po pierwszym słowie: τὸ κοράσιον, σοὶ λέγω, ἔγειρε. Interesującym wariantem dla filologii semickiej jest lekcja tego imperatywu z końcową samogłoską ι: κοῦμι. Odpowiada ona paradygmatycznej końcówce trybu rozkazującego w językach semickich w ogólności. W aramejskim ta końcówka (podobnie jak końcówka imperatywu męskiego w liczbie mnogiej) ulega często elizji³⁰. Warianty w tekście Ewangelii potwierdzają znajomość takiej alternatywnej wymowy i grafii przez niektórych greckich kopistów.

25. Μαραναθα (1 Kor 16,22). Zdanie to podają w formie pojedynczego wyrazu nie tylko dlatego, że tak właśnie jest poświadczane w niektórych rękopisach, ale przede wszystkim ze względu na istnienie trzech możliwości podziału tego zdania na słowa i jego różnego zrozumienia. Można je oddać po aramejsku na następujące sposoby: ܡܪܢܐ ܩܘܡ „nasz Pan przyszedł”, ܡܪܢܐ ܩܘܡܐ „nasz Pan przyszedł”, lub ܡܪܢܐ ܩܘܡܐ „nasz Panie, przyjdź!” W pierwszych dwóch wypadkach mamy do czynienia z wyznaniem wiary, że Jezus jest Panem i Mesjaszem, który przyszedł. Przyjmując ostatnią możliwość oryginału, zdanie to jest modlitewnym wezwaniem powtórnego przyjścia Pana na końcu czasów. Ta możliwość może być bardziej prawdopodobna, jeśli uznać, że wezwanie na końcu Apokalipsy św. Jana ερχου κύριε Ἰησοῦ „przyjdź, Panie Jezu!” (Ap 22,20) jest greckim odpowiednikiem aramejskiego μαραναθα. Możliwe natomiast, że pierwsza interpretacja w większym stopniu odpowiada sensowi wiersza, w którym się pojawia aramejskie μαραναθα w 1 Kor 16,22. Przed tym wyrażeniem św. Paweł pisze: εἴ τις οὐ φιλεῖ τὸν κύριον, ἦτω ἀνάθεμα „Jeśli ktoś nie kocha Pana, niech będzie wyklęty!”. Całe to stwierdzenie można więc zrozumieć jako skrótowe uzasadnienie wyklęcia: Pan przyszedł, a kto nie odpowiada na Jego obecność miłością, ten jest przeklęty. Niezależnie od dokładnego sensu μαραναθα, zdanie to jest świadectwem wiary pierwszej wspólnoty chrześcijan posługującej się językiem aramejskim, a więc judeochrześcijan. Kluczową kwestią jest tutaj nadanie Jezusowi tytułu ܡܪܢܐ „nasz Pan”, który odpowiada greckiemu Κύριος, a przez to proklamuje Jego boskość.

²⁹ Mazzucco 2006: 205–206.

³⁰ Bar-Asher Siegal 2013: 118–199.

26. Ἐφφαθά „otwórz się” (Mk 7,34). Forma tego imperatywu dostarcza ciekawych, szczegółowych informacji na temat fonologii aramejskiego. Wydaje mi się, że rekonstrukcja tej formy autorstwa Dalmana jako imperatywu żeńskiego liczby mnogiej skierowanego do uszu niesłyszącego jest zbyt wyszukana. Jego propozycja to paradygmatyczne ܐܦܦܬܐܬܐ, wymawiane jako ܦܦܬܐ z ܦ nieodróżnianym w Galilei od ܐ³¹. Sadzę, że można tę formę zrekonstruować jako imperativus męski w licznie pojedynczej (oczywiście od rdzenia ܦ.ܦ.ܦ „otwierać”), w koniugacji Ethp‘el (ܦܦܬܐܬܐ = ܦܦܬܐ) lub Ethpa‘al (ܦܦܦܬܐܬܐ = ܦܦܦܬܐ). W obu wypadkach spółgłoska ܦ infiksu koniugacyjnego ulega asymilacji progresywnej do ܦ zgodnie z procesem dobrze znanym w aramejskim³², a ܦ jest nieme, przez co forma grecka kończy się samogłoską. Transkrypcja grecka potwierdza więc te dwa procesy. Pomimo że rekonstrukcja w Ethpa‘al wydaje się bliższa formy greckiej, możliwe jest, że forma ta przyjmowała postać dwusylabową, tak jak w syriackim zachodnim, i brzmiała prawie identycznie jak forma Ethp‘el³³.

UWAGI OGÓLNE

Obecność oraz taka a nie inna typologia słów i wyrażeń aramejskich w Nowym Testamencie wynika z charakterystyki jego bohaterów i wspólnoty pierwszych chrześcijan, o której opowiada, oraz z historii spisania, redakcji i jego rękopiśmiennego przekazu. Pośród trzydziestu trzech haseł katalogu największą grupę stanowią imiona własne (trzydzieści haseł), pokrewne im przydomki (trzy) oraz mesjański tytuł Jezusa. Ich obecność jest całkowicie zrozumiała i oczekiwana w dziele odnoszącym się do populacji posługującej się językiem aramejskim. Oczywiście można byłoby oczekiwać większej liczby imion aramejskich, biorąc pod uwagę liczbę osób wspomnianych na kartach Nowego Testamentu. Ponieważ jednak większość bohaterów Nowego Testamentu to Żydzi, posiadają oni tradycyjne imiona hebrajskie i tylko w rzadkich przypadkach aramejskie lub greckie. W tym wypadku onomastyka nowotestamentowa odpowiada konserwatywizmowi religii biblijno-judaistycznej. Podobnie rzecz się ma z nazwami miejscowymi, stanowiącymi istotną grupę w katalogu. Z punktu widzenia odbiorcy Nowego Testamentu, który czytał go po grecku, imiona i nazwy miejscowe są nie tylko częścią kolorytu Ziemi Izraela, ale także pewną przeszkodą w zrozumieniu tekstu, toteż kilkakrotnie Ewangelie decydują się na podanie stosownych objaśnień.

Spekulacje na temat przyczyn zapożyczenia pojedynczych słów są trudne, ale jednocześnie pozwalają na swoistą archeologię tekstu ewangelicznego,

³¹ Dalman 1905: 278, Stevenson 1998: 52.

³² Stevenson 1998: 45.

³³ Pazzini 1999: 61.

poprzez którą dotyka się faz rozwoju poprzedzających jego przekaz po grecku. Myślę tutaj o takich słowach jak ἀββᾶ (nr 15) czy ῥαββουῖ (nr 19), które są autentycznymi słowami wypowiedzianymi przez Jezusa czy do Jezusa. Ich transkrypcja jest wyrazem ładunku emocjonalnego, które posiadały dla autora Ewangelii i pierwszych chrześcijan. Dlatego koniecznym stało się zachowanie ich w niezmienionej formie językowej. Podobna motywacja musiała stać za oddaniem słów Jezusa po aramejsku (nr 23, 24 i 26). W przypadku poleceń ταλιθά κοῦμ (nr 24) i ἐφφαθά (nr 26) można się dopatrzeć dodatkowego motywu w ich przekazie właśnie po aramejsku. Niewątpliwe pierwsi chrześcijanie naśladowali Jezusa poprzez uzdrawianie chorych i wypędzanie demonów przy użyciu Jego własnych słów. Treść tych poleceń zachowano w oryginalnej formie, ponieważ dzięki temu posiadały większą moc. Z kolei słowo μαρναθα (nr 25) musiało być zakorzenione w zwrotach używanych w pierwszych wspólnotach chrześcijańskich jako wyznanie wiary i modlitwa. Podobnie w języku liturgicznym jest zakorzenione wezwanie ὠσαννά (nr 22). Użycie słowa μαμωνᾶς może wynikać z ewangelicznej personifikacji bogactwa jako postaci demonicznej, która wymaga odpowiedniego imienia. Tego właśnie aramejskie określenie dostarcza dla mówiących po grecku.

W kilku wypadkach można się dopatrzeć bardziej prozaicznych powodów użycia terminów aramejskich. Odpowiadają one sytuacjom użycia obcych słów w językach świata w ogólności, jak na przykład zapożyczania terminów technicznych, określających rzeczy i pojęcia nieznanne w innym języku lub użycia słów obcych dla podkreślenia, że mowa o specyficznych kulturowo przedmiotach czy pojęciach. Do tej grupy terminów technicznych na pewno należy πάσχα (nr 18) oraz prawdopodobnie κορβανᾶς (nr 16).

Wszystkie omówione słowa można scharakteryzować jako transkrypcje greckie słów aramejskich – które starają się zachować fonetyczną postać oryginału – a nie słowa zgrecyzowane, dostosowane do greckiej fonetyki i morfologii. Nie są więc zapożyczeniami, lecz słowami obcymi użytymi w innym, w tym wypadku greckim, kontekście językowym³⁴. Na ten ich obcy dla greki wymiar wskazuje posiadanie przez nie często wielu wariantów w tradycji rękopiśmiennej. Tylko niektóre z imion zostały zapożyczone i stały się częścią onomastyki pochodzenia chrześcijańskiego w wielu językach, zwłaszcza europejskich.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowiczówna 1958–1965: Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, Warszawa 1958–1965.
- Aland, Aland, Karavidopoulos, Martini, Metzger 2014: B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, B.M. Metzger (ed.), *Novum Testamentum Graece post Eberhard et Erwin Nestle editione vicesima septima revisa*, Stuttgart 2004.

³⁴Co do rozróżnienia zapożyczeń od słów obcych vide Haspelmath 2009: 42–43.

- Bar-Asher Siegal 2013: E.A. Bar-Asher Siegal, *Introduction to the Grammar of Jewish Babylonian Aramaic*, Münster 2013.
- Buth 2014: R. Burth, *The Riddle of Jesus' Cry from the Cross: The Meaning of ἤλι ἤλι λαμα σαβαχθαυ (Matthew 27:46) and the Literary Function of ελωι ελωι λειμα σαβαχθαυ (Mark 15:34)*, [w:] *The Language Environment of First Century Judaea*, R. Buth, R.S. Notley (ed.), Leiden 2014, 395–421.
- Buth, Pierce 2014: R. Buth, Ch. Pierce, *Hebraisti in Ancient Texts: Does 'Εβραϊστί Ever Mean 'Aramaic'?*, [w:] *The Language Environment of First Century Judaea*, R. Buth, R. S. Notley (ed.), Leiden 2014, 66–109.
- Cogan, Tadmor 1988: M. Cogan, H. Tadmor, *II Kings: A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City 1988.
- Cotton, Di Segni, Eck, Isaac, Kushnir-Stein, Misgav, Price, Roll, Yardeni 2010: H.M. Cotton, L. Di Segni, W. Eck, B. Isaac, A. Kushnir-Stein, H. Misgav, J. Price, I. Roll, A. Yardeni, *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae*, vol. I: *Jerusalem*, part I: 1–704, Berlin 2010.
- Coussement 2016: S. Coussement, „Because I Am Greek”: *Polyonymy as an Expression of Identity in Ptolemaic Egypt*, Leuven 2016.
- Cowley, Kautzsch 1910: A.E. Cowley, E. Kautzsch (ed.), *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1910.
- Dalman 1905: G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch nach den Idiomen des palästinischen Talmud, des Onkelostargum und Prophetentargum und der jerusalemischen Targume*, Leipzig 1905.
- Eynikel, Hauspie, Lust 1996: E. Eynikel, K. Hauspie, J. Lust, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Stuttgart 1996.
- Eskhult, Eskhult 2013: M. Eskhult, J. Eskhult, *The Language of Jesus and Related Questions: A Historical Survey*, „KUSATU: Kleine Untersuchungen zur Sprache des Alten Testaments und seiner Umwelt” 15, 2013, 315–373.
- Even-Shoshan 2003: A. Even-Shoshan, מלון אבן-שושן מהודש ומעדכן לשנות האלפים, א. אבן-שושן, 2003.
- Finley 2006: Th. Finley, „Upon This Rock”: *Matthew 16.18 and the Aramaic Evidence*, „Aramaic Studies” 4, 2006, 133–151.
- Fitzmyer 1979: J.A. Fitzmyer, *A Wandering Aramean. Collected Aramaic Essays*, Missoula 1979.
- Fitzmyer, Harrington 2000: J.A. Fitzmyer, D.J. Harrington, *A Manual of Palestinian Aramaic Texts (Second Century B. C. - Second Century A. D.)*, Roma 2000.
- Gzella 2015: H. Gzella, *A Cultural History of Aramaic. From the Beginnings to the Advent of Islam*, Leiden 2015.
- Haspelmath 2009: M. Haspelmath, *Lexical Borrowing. Concepts and Issues*, [w:] *Loanwords in the World's Languages. A Comparative Handbook*, M. Haspelmath, U. Tadmor (ed.), Berlin 2009, 35–54.
- Herrmann 1999: W. Herrmann, *Baal Zebub*, [w:] *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, B. Becking, P.W. van der Horst, K. van der Toorn (ed.), Leiden 1999, 154–156.
- Iwazskiewicz 1996: P. Iwazskiewicz, *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej*, Kraków 1996.
- Jastrow 1903: *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903.
- Koopmans 1962: *Aramäische Chrestomathie. Ausgewählte Texte (Inschriften, Ostraka und Papyri) bis zum 3. Jahrhundert n. Chr. für das Studium der aramäischen Sprache gesammelt*, vol I: *Einleitungen, Literatur und Kommentare*, Leiden 1962.
- Maccuzzo 2006: C. Maccuzzo, *Εἰς τί; ‚Perché?’ (Mc 15,34)*, [w:] *Grammatica intellectio Scripturae: Saggi filologici di Greco biblico in onore di Lino Cignelli OFM*, R. Pierrri OFM (ed.), Jerusalem 2006, 205–216.
- Metzger 2000: B.M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Stuttgart 2000.

- Modrzejewski 2000: J.M. Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000.
- Ong 2016: H.T. Ong, *The Multilingual Jesus and the Sociolinguistic World of the New Testament*, Leiden 2016.
- Pazzini 1999: M. Pazzini, *Grammatica siriaca*, Jerusalem 1999.
- Popowski 1995: R. Popowski SDB, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995.
- Radożycki 2001: J. Radożycki, *Józef Flawiusz: Wojna żydowska*, Warszawa 2001.
- Segert 1983: S. Segert, *Altaramäische Grammatik mit Bibliographie, Chrestomathie und Glossar*, Leipzig 1983.
- Sokoloff 2002: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002.
- Sokoloff 2002b: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 2002.
- Spolsky 2014: B. Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*, Cambridge 2014.
- Stevenson 1988, W.B. Stevenson, *A Grammar of Palestinian Jewish Aramaic*, Oxford 1998.
- Winnicki 2009: J.K. Winnicki, *Late Egypt and Her Neighbours. Foreign Population in Egypt in the First Millennium BC*, Warszawa 2009.

ARAMAIC WORDS AND PHRASES IN THE GREEK VERSION OF THE NEW TESTAMENT

Summary

The presence of Aramaic words and phrases testifies to the milieu of the New Testament. The occurrence of personal and geographical names reveals that Aramaic was one of the languages used in Palestine at that time. Aramaic personal names are often composed of the initial Βαρ- (בַּר) “son” or are common nouns which refer to their bearers’ qualities. The identification of geographical names as specifically Aramaic rather than Semitic in general relies on their final vowel α, which corresponds to the Aramaic emphatic state. The relatively low number of Aramaic names in the New Testament stems from the preference for Hebrew onomastics among the local Jewish population and the permanence of earlier Hebrew toponymy. The Aramaic words attributed to Jesus can be considered as examples of what comes closest to his *ipsissima verba*. What is also very precious is the word μαρναθα, which preserves a liturgical formula of the first Christians. All these words and phrases are better characterized as transcriptions into Greek or loanwords than borrowings into Greek. Their non-Greek character is expressed in their numerous variant spellings in the manuscript tradition.